

Н. Г. СИДЯЧЕНКО
ПРО ЩО РОЗПОВІДАЄ ПРИСЛІВНИКОВИЙ ЕПІТЕТ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Епітети в художньому творі — це певне світобачення: адже сам митець дає оцінку предметам, явищам і діям. Вбачаючи в історії епітета історію поетичного стилю, М. Веселовський називає епітети словесними формулами, що «наповнюються змістом чергових суспільних світоспостережень». Тому епітети великого майстра — це не просто слова у текстовому оточенні. Вони можуть розповісти і про автора, і про його час, і про культуру народу, яку митець виражає.

Як свідчить «Словник мови Шевченка», у поезії Кобзаря — від «Причинної» до «Чи не покинуть нам, небого» — 9342 слова. І серед цього словесного моря лише близько 40 означальних прислівників, які, власне, і є епітетами, художніми ознаками дії. Погодьмося, це мізерна частка. Перечитуючи твори Кобзаря, помічаємо, що поет найчастіше змальовує дію як таку, не обмежуючи дієслово рамками прислівникового означення. Багато віршів, цілі сторінки поем — зовсім без епітетів-прислівників. Це насамперед стосується раннього періоду творчості. З часом прислівникова палітра збагачується, поет використовує все нові й нові слова у ролі епітета.

Невелику кількість прислівникових епітетів у Т. Г. Шевченка можна пояснити, очевидно, не лише індивідуальною схильністю чи творчою манерою митця, а й тим, що прислівник — порівняно молода частина мови. Скажімо, колір Шевченко передає традиційно — прикметником. А прислівникових епітетів на зразок: *синьо, сизо, червоно, малиново* та ін., таких популярних у поезії ХХ століття, — у нього не знаходимо. Якщо у сучасній українській прозі та поезії спостерігається активне творення відносних прикметників і відповідних прислівникових форм, то в Шевченка натрапляємо на єдиний прислівник *хмарно*, вжитий у якісному значенні, тобто як метафоричний епітет: «Літечко моє святе Минуло хмарно».

Цікаво, що більше половини епітетів-прислівників Шевченко вживає лише один раз. Серед неповторюваних прислівників: *неповинно гине*; так *приятно молилось*; так *нагло знались*; *нелукаво соблуди*; *скромненько* длань свою *простер* та ін. Переважають прислівникові епітети на **-о**, як і в сучасних майстрів слова. Один на **-є** — *добре*; один на **-ий** — *по-молодечий* (застаріла на сьогодні форма). Декілька на **-и** — *мовчки, навприсядки* та на **-ом** — *покотом, цугом, нишком*. Здебільшого це безпрефіксні форми, за винятком кількох прислівників з **не-** — *неголосно, нелукаво*.

За семантикою — це переважно слова, що називають психічний стан людини, її настрій: *вольно, радостно, славно, правдиво, бридко, понуро, любо, тайно, пильно, страшно, сумно, весело, невесело, гарно, добре, важко, тяжко*. Рідше в ролі епітетів використовуються прислівники способу дії: *навприсядки, охляп, покотом, швидко, нишком*. Із звуковими, слуховими асоціаціями пов'язані слова *мовчки, неголосно, тихо, глухо, голосно, зично*. Але вони вживаються не тільки в прямому значенні. Скажімо, прислівник *глухо* стосується звучання людських голосів: «Громада глухо присягає», а також має метафоричний зміст, як у вірші «А. О. Козачковському», де Шевченко створює образ ночі страждань: «Часи [години] літами, віками глухо потечуть». Епітет *глухо* надає авторській метафорі поліфонічного звучання: *глухо* — це і «дуже повільно», і «дуже тихо».

Якщо більшість прислівників-епітетів поет уживає один раз або двічі, такі епітети як *добре, любо, страшно, сумно, швидко* та деякі інші — від чотирьох до тринадцяти разів, то до прислівника *тяжко* поет звертається у своїй творчості понад 50 разів, до прислівника *тихо* — понад 110. Придивімося уважніше до цих художніх означень.

Часто прислівник *тяжко* стосується дієслова жити: «На чужині не ті люди, Тяжко з ними жити»; «Тяжко жить на світі, а хочеться жить». Співвідносні за значенням із такими висновками інші словосполучення: «Тяжко блукать в світі Сироті без роду»; «Тяжко, важко нудить світом, не знаючи за що»; «Тяжко, важко сіромасі Боротись з нудьгою». Епітетом *тяжко* підкреслюється також стан самотності: «тяжко його [свято], друже-брате, Самому

стрічати»; «Тяжко мені, боже милий, Носити самому оці думи»; «Серце моє! Серце моє! Тяжко тобі битись Одинокому». Ще частіше епітет *тяжко* йде в парі з дієсловами плакати, ридати та їх варіантами: «Тяжко плакала Ганнуся»; «І плакав Гус, молитву дія, І тяжко плакав»; «І наймичка Тяжко заридала»; «І в путь Марія нашвидку збиралась Та тяжко плакала, ридала» і т. д. *Тяжко жити, тяжко плакати* тощо — це наскрізні соціально-психологічні формули, близькі до фольклорного світосприймання.

У такому ж смисловому ключі сприймаються й інші випадки вживання епітета *тяжко* з дієсловами: умирати («Тяжко, Катре, умирати, В чужій, теплій хаті»); зажуритися («Ізнемігся козаченько, Тяжко зажурився»); покарати (козаки шляхту Тяжко покарали); клясти (може, тяжко клене долю); согрішити (я не знала, що я тяжко, тяжко согрішила); розказувати (тяжко, нудно розказувать). Епітет *тяжко* вживається навіть на означення, здавалося б, несумісних з його семантикою дій: «Усміхнувся мій Ярема, тяжко Усміхнувся»; «І тяжко, важко усміхнулася [Марія]»; «Тяжко, важко заспіває, як січ руйнували». З народнопісенною традицією пов'язана синонімічна пара, або тавтологічний зворот: *тяжко, важко; тяжко, тяжко*. Прислівниковий епітет *тяжко* використовується також разом із прислівниками *нудно, страшно*, що створюють додаткове змістове наповнення. Принагідно зазначимо, що можливі антонімічні епітети *весело, гарно, добре* Шевченко вживає, як правило, на означення життя панів або в іронічному контексті, або як вираз бажаного, а не справжнього стану речей. Промовистим є, наприклад, не повторений більше епітет *радостно* на означення молитви неофітів.

Так, уживання епітета *тяжко* та його антонімів — явище соціально зумовлене, тісно пов'язане з ідейно-художнім змістом усіх творів Кобзаря.

Розглядаючи найактивніший у Шевченковій поезії епітет *тихо*, що має варіанти (*тихенько, тихесенько, стиха*) і синоніми (*неголосно, глухо, нишком, мовчки*), насамперед згадаємо, що слово це багатозначне. Там, де йдеться про спів, розмову, плач, епітет *тихо*, як правило, означає «неголосно»: «Тихесенько Гриця дівчина співає»; «А ти, моя зоре, Тихо заговориш»; «Возлюбленику муз і грацій, ждучи тебе, я тихо плачу» та ін. Якщо мова йде про рух, ходу, то найчастіше прислівник *тихо* означає «повільно». Скажімо, про рух місяця і тіні від нього: «Червоний місяць аж горить, З-за хмари тихо виступає. І ніби гори оживають. Дуби з діброви, мов дива, У поле тихо одходжають»; або про плин часу: «А літа пливають меж ними, Пливають собі стиха»; чи про ходу людини: «А воно, убоге, Молодее, сивоусе, — Звичайне, дитина — І подибало тихенько...». Коли змальовуються *картини безшумні, безмовні*, так само з'являється прислівник *тихо*: «І укриє, й перехрестить, Тихо заколише»; «Згоріли білії палати, А люде тихо розійшлись». Вживає поет прислівник *тихо* і в значенні «нишком», «підступно»: «За сивого, багатого Тихенько єднала»; «Отак німота запалила Велику хату, І сім'ю, Сім'ю слав'ян роз'єдiniла І тихо, тихо упустила Усобищ лютую змію»; «Хітон полатаний додолу Тихенько зсунувся» і т. ін. Особливо часто епітет *тихо* у значенні «потай» і його синонім *нишком* використовує Шевченко в поезіях часу заслання, коли вірші доводилося писати, криючись. Звідси й образи: «Усміхнися, моє серце, Тихесенько — тихо, Щоб ніхто і не побачив...»; «А я таки мережать буду Тихенько білії листи».

Як зазначалося, прислівниковий епітет рідко вживаний у Шевченка, проте вірш періоду заслання «У в неволі дні і ночі» належить до винятків. Ця поезія дуже насичена придієслівними означеннями. Ось уривок:

О господи, як то <i>тяжко</i>	Багато дечого взяли
і дні минають,	З моєї темної комори
А літа пливають за ними,	І в море <i>нишком</i> однесли.
пливають собі <i>стиха</i> [...]	І <i>нишком</i> проковтнуло море
Каламутними болотами	Моє не злато-серебро,
Меж бур'янами, за годами	Мої літа, моє добро,
три года <i>сумно</i> протекли.	Мою нудьгу, мої печалі [...].

Поет відтворює свій внутрішній стан, переживання, тугу значною мірою за допомогою

епітетів-прислівників: *тяжко*, *стиха*, *сумно*, повтореного *нишком* і орудного порівняльного *каламутними болотами*, що також є придієслівним означенням. Всі вони вжиті на означення плину часу і передають крик душі: не з рікою порівнює час поет, а з каламутними болотами...

Повертаючись до епітета *тихо*, звернімо увагу на вживання його в значенні «слабко», «ледве-ледве». Наприклад, коли змальовуються природні стихії: рух води (І сніг, і холод, І Нева Тихесенько кудись несла Тоненьку кригу попід мостом); повів вітру (Тільки вітер тихесенько Повіє над ними...); інтенсивність полум'я (Горить Огонь тихенько на кабиці) та ін. У всіх, розглянутих вище, прикладах епітет *тихо* містить значення неповного вираження ознаки: неголосно, нешвидко, непомітно, несильно і т. ін.

Згадаймо тепер такі Кобзареві рядки: «А молоді як зйдуться Та любо та тихо»; «З братами тихо живемо»; «А як не бачиш того лиха, То скрізь здається любо, тихо» тощо. У сполучуваності *любо*, *тихо* помічаємо значення прислівника *тихо* «спокійно», «мирно», «щасливо», «лагідно». Скажімо, якщо у кінці життя Шевченко писав: «Помолимося богу, Та й рушимо тихесенько В далеку дорогу», маючи на увазі свою останню путь, то епітет *тихесенько* уживає в значенні «спокійно». А коли в «Москалевій криниці» пише: «В холодочку посідають Та тихо та любо, п'ючи воду, Згадують Максима», то так само, як у «Заповіті»: «Незлим, тихим словом», — поет має на увазі — «добре, гарно згадують». Народнопоетична традиція стоїть за цими значеннями епітета, як і в порівнянні «гарно та любо, як у раї», де *тихо* співвідноситься із *щасливо*.

Спільнокореневий прикметник *тихий* теж дуже поширений у Кобзаревій поезії. Скажімо, фольклорний образ «на ясні зорі і на тихі води» перегукується із Шевченковим «Світе тихий, краю милий, Моя Україно». Тут епітет *тихий* має відтінок «край рідний, любий». Близький зміст передається у контексті: «І оживе добра слава. Слава України, І світ ясний, невечерній Тихо засіяє». Що це за «невечерній світ»? Коли зійде сонце? Світанкова зоря? Чи та бажана «зоря принадливого щастя», про яку мріяли передові люди Росії? З контексту логічніше вивести останнє. Тож і *тихо* означає тут не «ледве-ледве», а «щасливо».

Отже, епітет *тихо* — виразник широкого кола значень і відтінків, і серед них значення «щасливо», антонімічного до «тяжко». Самого прислівника *щасливо* поет не вживає. Як бачимо, у цілому ряді випадків Шевченкові епітети *тяжко* і *тихо* протиставляються. Широкий спектр позитивних оцінок, що вкладаються у поетові епітети *тихо*, *тихий*, сформований ще у фольклорі. Очевидно, народ, який мав тяжку долю, бурхливу, аж ніяк не спокійну історію, сформував поняття про щастя, як про спокій, мирну працю.